

І. О. Колесник

ПОСТАТЬ ВЧИТЕЛЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Проблема вчителя, його професіоналізму, світоглядної культури, духовно-морального вигляду – одна з найактуальніших у педагогіці та філософії освіти. У статті обґрунтовано теоретичні положення формування та розвитку особистості вчителя відповідно до суспільних ідеалів. Узагальнено психолого-педагогічну модель українського вчителя, визначено його характеристику та вимоги щодо виконання професійних обов'язків. Зроблено аналіз історико-педагогічної літератури та творчої спадщини педагогів-класиків. Встановлено, що психолого-педагогічна модель українського вчителя вимагає високого рівня національної самосвідомості, ґрунтового знання історії України та української психолого-педагогічної думки. Спогади колишніх гімназистів-письменників XIX – початку XX ст. зберігають образи педагогів, яким властиві захопленість своєю справою, живий рух душі, яскравість і своєрідність характерів, чуйність до людей, здатність зрозуміти особливості дитинства і юності, розділити їхні сумніви, тривоги і помисли. Головне, що відзначає художня і мемуарна література в роботі «улюблених вчителів» – спонукання учнів до саморегуляції поведінки, до самовдосконалення, збудження інтересу до науки, виховання довірливого і відповідального ставлення до наукового знання.

Ключові слова: учитель, наукове знання, письменники, вчені, учні, культура, освіта, суспільні ідеали, педагогічна діяльність.

В статті обґрунтовано теоретичні положення формування та розвитку личности учителя в соответствии с общественными идеалами. Обзор психолого-педагогической модели украинского учителя позволил определить его характеристику и требования по выполнению профессиональных обязанностей. Представлен анализ историко-педагогической литературы и творческого наследия педагогов-классиков. Установлено, что психолого-педагогическая модель украинского учителя требует высокого уровня национального самосознания, основательного знания истории Украины и украинской психолого-педагогической мысли. Воспоминания бывших гимназистов-писателей XIX – начала XX ст. сохраняют образы педагогов, которым свойственны увлеченность своим делом, живое движение души, яркость и своеобразие характеров, чуткость к людям, способность понять особенности детства и юности, разделить их сомнения, тревоги и помыслы. Главное, что отмечает художественная и мемуарная литература в работе «любимых учителей» – побуждение учащихся к саморегуляции поведения, к самосовершенствованию, возбуждение интереса к науке, воспитание доверительного и ответственного отношения к научному знанию.

Ключевые слова: учитель, научное знание, писатели, ученые, ученики, культура, образование, общественные идеалы, педагогическая деятельность.

In the article the theoretical principles of formation and development of the personality of a teacher in accordance with the social ideals are introduced. Review of psycho-pedagogical model of Ukrainian teachers allowed to determine their characteristics and requirements for the effective realization of professional duties. The analysis of the historical and pedagogical literature and creative heritage of classical teachers is presented. It has been found that the psycho-pedagogical model of Ukrainian teacher requires a high level of national consciousness, a thorough knowledge of the history of Ukraine and the Ukrainian psycho-pedagogical philosophy. Memories of former high-school-writers of XIX - early XX centuries retain the images of teachers that show enthusiasm about their work, the live soul movement, brightness and originality of character, sensitivity to people's ability to understand the features of childhood and youth share their doubts, anxieties and thoughts. The main thing that is mentioned about the «favorite teacher» in art and memoir literature is their ability to encourage students to self-regulation of behavior, self-improvement, the excitation of interest in science, education trust and responsible attitude to scientific knowledge.

Keywords: teacher, scientific knowledge, writers, scientists, students, culture, education, social ideals, teaching activities.

Постановка проблеми. Проблема вчителя, його професіоналізму, світоглядної культури, духовно-морального вигляду – одна з найактуальніших у педагогіці та філософії освіти. Це пояснюється тим, що саме від вчителя, його особистісних характеристик залежить реалізація навчальних планів, якість освітніх послуг, виховання підростаючого покоління. У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, у Державній програмі «Вчитель» визначається завдання формування особистості вчителя відповідно до потреб практики, сучасних змін, що відбуваються в країні та світі. Зрозуміло, цей процес має бути забезпечений теоретично. Тому дослідження проблема формування особистості вчителя є актуальним і невідкладним завданням педагогічної науки. Актуальність статті зумовлюється також необхідністю осмислення місця і ролі вчителя в освіті, його особистісних характеристик та якостей в умовах утвердження постіндустріального вектора суспільного поступу. У цьому контексті

інтерес викликає педагогічна спадщина таких вітчизняних педагогів-класиків, як: Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, А. С. Макаренко, В. С. Сухомлинський та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській освітянській літературі останніх років до проблеми формування особистості вчителя зверталися такі вчені, як В. Андрущенко, С. Гончаренко, Л. Губерський, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кремень, В. Кушерець, О. Савченко, О. Сердюк, І. Надольний, В. Огнев'юк та ін. Однак, незважаючи на публікації цих та багатьох інших вчених, проблема залишається актуальною. В її структурі існують такі недостатньо визначені питання, як загально-філософські проблеми особистості, особистість вчителя як ідеал і реальність, модернізація підготовки сучасного вчителя в педагогічному університеті, напрями та чинники формування особистісних характеристик вчителя в сучасних умовах.

Мета статті – на основі вивчення історико-педагогічної, художньої літератури, творчої спадщини педагогів-класиків обґрунтувати теоретичні положення формування та розвитку особистості вчителя відповідно до суспільних ідеалів.

Виклад основного матеріалу. Із давніх часів наші предки усвідомлювали необхідність осмислення міста і ролі вчителя в освіті. На основі вивчення історико-педагогічної літератури, творчої спадщини педагогів-класиків обґрунтували теоретичні положення формування та розвитку особистості вчителя відповідно до суспільних ідеалів – важливу соціальну функцію вчителя.

Вивчення історико-педагогічної літератури, художніх творів, спогадів відомих письменників [3; 5; 8; 11] дозволяє стверджувати, що цінним джерелом педагогічної інформації про діяльність педагогів є художня і мемуарна література. Так, С. Т. Аксаков в автобіографічній повісті «Гімназія» показав вчителів початку XIX в. Образи наставників середини XIX в. висвітлював у романі «В шлях-дорогу!» П. Д. Боборикін. У 60-ті рр. у Рівненській гімназії вчився В. Г. Короленко, автор «Історії мого сучасника». У цей же час в Одеській гімназії навчався Н. Г. Гарік-Михайлівський, автор «Гімназистів». З кінця 60-х і до кінця 70-х рр. викладацьку діяльність практикував А.П.Чехов, який намалював сатиричний портрет учителя Белікова («Людина у футлярі»). Багату галерею літературних образів педагогів кінця XIX ст. залишили нам у своєму творчому доробку К. І. Чуковский, Ф. К. Сологуб, К. Г. Паустовський, П. П. Блонский. Нюанси гімназичного виховання початку XX в. представив М. Агеев («Роман з кокаїном»). Строкату картину гімназичного життя майстерно зобразив Л. А. Кассіль («Кондуит і Швамбрания»).

За справедливим твердженням В. А. Трояновського, «обсяг художньої інформації про мистецтво виховання, педагогічної професії, особистості вихователя, якщо виразити в числі книжкових сторінок, перевищує габарити власне наукової інформації» [9, с. 4]. Особливу цінність і специфіку художньої інформації позначив А. В. Предтеченскій (історик, керівник літературно-політичних гуртків досліджуваного періоду), який підкреслив, що «в історичному джерелі дослідник має справу з єдиним і неповторним, у художньому творі – з узагальненим образом» [2, с. 84]. У більшості художніх творів постать вчителя показана крізь призму вражень учня. Зіставлення мемуарів «учнів і вчителів» дозволяє виділити як суб'єктивне, індивідуально-неповторне, так і типове, поширене ставлення до світу в поведінці наставників.

Серед образів педагогів, представлених на сторінках художньої та мемуарної літератури, з великою часткою умовності можна виділити три типи: «консерватор», «чиновник», «прогресист». Між ними мають місце безліч перехідних типів.

Учитель-«консерватор»: наявні норми для нього – догма, щось святе. Він насторожувався перед будь-яким, навіть незначним, відступом від встановлених правил. Вимоги начальства виконував ревно, щиро, цілком підкоряючись їм. Він беззаперечно слідував даними гімназії розпорядженням і від дітей вимагав такого ж ставлення до настанов дорослих. Його зовнішній вигляд і характерне в поведінці: ретельно вичищений вісмундир, спокій, самовладання, неупередженість.

На практиці ця позиція нерідко доводилася до абсурду. У спогадах П. П. Блонського згадується факт: одного разу учень прийшов до гімназії без ранця, оскільки йому в цей день нічого не потрібно було приносити. Учитель, не слухаючи виправдань учня, палко заперечує йому: «Нічого-с, зобов'язані були і порожній ранець принести» [11, с. 38].

Таке ставлення викликало у дітей критичний настрій, настороженість і недовіру до слів і вчинків учителя.

Розсипані в безлічі реальних прототипів риси такого педагога А. П. Чехов сконцентрував в сатиричному образі Белікова. Головне в ньому – відчуженість від життя, панічний страх перед будь-якими змінами. «Коли в циркулярі заборонялося учням виходити на вулицю після дев'яти годин вечора, то це було для нього ясно, виразно: заборонено. У дозволі переховувався для нього завжди елемент сумнівний». Казенну мову з претензією на пишномовність оголював потворність цієї особистості. Прагнення вчителя-«консерватора» до точного виконання постанов і розпоряджень забезпечувало йому пануючу позицію в педагогічній раді гімназії. На педрадах він «пригнічував помисливість, тиснув на всіх, і ми поступалися, зменшували Петрову і Єгорову бал з поведінки, садили їх під арешт і, зрештою, виключали і Петрова, і Єгорова» [11, с. 100, 101].

Інший широко поширений тип – «чиновник». Це вчитель, який дотримувався всіх своїх обов'язків, але з великою часткою формалізму. Рутинне ставлення до справи негативно позначалося на його педагогічному авторитеті. Учні бачили суперечності між способом життя педагога і тими ідеалами, які він проголошує: «Чи є можливість робити, хоч би якою не була справа, коли ви бачите, що цю справу ніхто не любить? На кафедрі сидить учитель, мені тільки й видно, що на нім віцмундир надітий, що він чиновник, а більше нічого. Адже коли сім років фігуру таку перед собою бачиш, яка ж любов до науки народиться?» [3, с. 97].

Учитель – «чиновник» з вірогідданським ставленням відображений в образах Передонова (Ф. К. Сологуб «Дрібний біс»), Бурмейстера (К. І. Чуковський «Гімназія. Спогади дитинства»).

До типу «чиновника» можна зарахувати і шкільних наглядачів, широко представлених у спогадах колишніх гімназистів. Вони, як правило, мали в гімназичному побуті зменшувальні імена або клички: «Наглядач Заєць – сам всього до смерті боїться, але ябедничає, доносить, нашіптує» [10, с. 172].

Третій, улюблений гімназистами тип учителя – «прогресист», як нерідко називали його учні. Його характерні риси – повага до гімназичних традицій у поєднанні з визнанням нових віянь часу, розуміння і пояснення сутності нового, любов до предмету тощо.

У допустимих межах такий педагог ігнорував застарілі норми шкільного життя. Наприклад, якщо він заперечував релігійний світогляд, то старався йти з класу одразу після занять або приходити до гімназії безпосередньо до уроку, щоб не контролювати молитву, читану на початку і кінці навчального дня.

«Прогресивний» учитель, як правило, явно чи приховано вносив в навчально-виховний процес нові суспільно-політичні ідеї, що проявлялося здебільшого у виборі творів для читання й у викладі уривків з різних книг і статей. Так, у спогадах учнів 3-й Санкт-Петербурзької гімназії говориться, що революційно-демократичні настрої гімназистів склалися під впливом уроків викладачів словесності Н. П. Корелкіна і І. Ф. Дозе [10, с. 38].

Такі вчителі займалися не стільки теорією літератури, скільки читанням і аналізом творів І. С. Тургенєва, А. Н. Островського, Н. А. Некрасова, Т. Г. Шевченка, Л. Н. Толстого. Така спрямованість «викликала абсолютно особливий душевний настрій, який ненавмисним контрастом відтіняв і підкреслював битуючий лад гімназичного життя. І це було сильніше прямої критики».

У більшості художніх творів і спогадів випускників гімназій улюбленими вчителями показані словесники. Для К. Г. Паустовського таким був учитель латинської мови Субоч. Його пристрасність, енергія, своєрідна манера ведення занять, заразлива любов до предмету, сердечне ставлення до гімназистів діяли на всіх чарівно.

Свого викладача словесності (Науменко) В. Г. Короленко описав так: «Уроків він не задавав, да майже ніколи і не питав. Відмітки ставив за результатами творів і за загальним враженням... Знання приходили самі, завдяки прагненню до них – не ті знання, які тільки мовою і які можна відбарабанити в п'ять-десять хвилин за підручником, але незрівнянно більш глибока орієнтованість. Авторитет його був величезний, вплив позначався довго і після виходу з гімназії» [7, с. 44].

У цілому загальна картина гімназійних відносин мала авторитарний характер, особливо у сфері відносин учнів і вчителів. Л. А. Кассіль (радянський письменник) згадував: «Директор Ювенал Богданович Стомолицький був худий, високий, непохитний і ретельно випрасуваний. Очі у нього були великі, важкі, олов'яні. За це й прозвали його «риб'яче око». Найбільше «риб'яче око» любив муштрування, тишу і дисципліну. Усюди, де б він не з'являвся, будь то клас чи вчительська, стихали розмови: всі, вставши, напружено мовчали. Ставало душно. Хотілося відкрити квартиру, голосно кричати» [6, с. 54].

У ході наукового пошуку встановлено, що на якість педагогічної діяльності учителя гімназії впливали суворі субординація відносин, залежність від місцевої влади, шкільної адміністрації, окружних інспекторів. Все це зумовлювало відповідну поведінку викладачів. І. І. Печніков передавав у спогадах: «Уся рада давно вже відвикла від заперечень директору. Ніхто з учителів не сумнівався в тому, що вони можливі, кожний же давно порішив, що через які-небудь дрібниці не варто порушувати звичайний спокій. Якби від цього можна було мати якісь вигоди, тоді, мабуть, від чого б і не посперечатися, а то наробиш собі тільки клопотів, виставлять з поганою боку вищому начальству, позбавлять нагороди» [5, с. 493].

Однак далеко не всі вчителі, як писав Е. В. Белявський, що працював учителем, інспектором, директором гімназії, відчували себе дрібною часткою соціально-педагогічного механізму. Зазначимо, що його спогади належать до 70-х рр. XIX ст. Коли державна регламентація діяльності вчителя досягла апогею: «Для педагога найправильнішою і неупередженою є думка самих учнів. Учні ж розносять славу про педагога по сім'ям своїм і, значить, по всьому місту. З такою громадською думкою не можна не рахуватися начальству, і вижити з гімназії улюбленого учнями вчителем не зовсім-то легко, принаймні, не зовсім зручно.

Від цього учитель може бути зовсім незалежний від начальства, з яким він може і не мати майже ніякого діла: деякі матеріальні уколи, начебто убавлення уроків, учитель досить легко може перенести, замінюючи уроки в гімназії приватними уроками» [1, с. 233].

Спогади колишніх гімназистів-письменників XIX – початку XX ст. зберігають образи педагогів, яким властиві захопленість своєю справою, живий рух душі, яскравість і своєрідність характерів, чуйність до людей, здатність зрозуміти особливості дитинства і юності, розділити їхні сумніви, тривоги і помисли. Головне, що відзначає художня і мемуарна література в роботі «улюблених вчителів» – спонукання учнів до саморегуляції поведінки, до самовдосконалення, збудження інтересу до науки, виховання довірливого і відповідального ставлення до наукового знання.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз педагогічної спадщини педагогів-класиків дозволяє дійти висновку, що багатий доробок у царині української філософсько-педагогічної думки виступає культурно-національним підґрунтям для розробки психолого-педагогічної моделі українського вчителя, здатного і готового до педагогічної діяльності в сучасних соціально-економічних і політичних умовах. Це вимагає від українського педагога високого рівня національної самосвідомості, ґрунтовного знання історії України та української психолого-педагогічної думки, наслідування національних шкільних традицій і усвідомлення культурної самобутності народної педагогіки, підвищення мовленнєвої культури щодо своїх рідномовних обов'язків і утвердження в освітньому просторі української мови як державної.

Література:

1. Белявский Е. В. Педагогические воспоминания 1861 – 1902 гг. / Е. В. Белявский – М. : Издание редакции журнала «Вестник воспитания», 1905 – с. 70, с. 233.
2. Блонский П. П. Мои воспоминания [Текст] : научное издание / П. П. Блонский. – М. : Педагогика, 1971 – 175 с. – Б. ц.
3. Боборыкин П. Д. Повести и рассказы / Авт.-сост., подгот. текста, вступ. статья и примеч. С. И. Чуприна – М. : Сов. Россия, 1984. – 336 с., ил.
4. Гарин-Михайловский Н. Г. Гимназисты / Н. Г. Гарин-Михайловский ; [вступ. статья Ф. Кузнецова]. – Минск : «Юнацтва», 1985 – 412 с.
5. Чумиков А. Мысли об устройстве женских училищ в губернских городах / А. Чумиков // Журнал для воспитания. – 1857. – № 4, 5.
6. Кассиль Л. А. Кондуит и Швамбрания : повесть / Худож. Е. Медведев. – М. : Оникс, 1999. – 383 с.: ил. – (Золотая б-ка).
7. Короленко В. Г. Собрание сочинений: в 5 т. / В. Г. Короленко – Л., 1990. – Т. 5. – С. 246.
8. Сборник постановлений по министерству народного просвещения: 1802 – 1873 / Министерство Народного Просвещения. – СПб в типографии Императорской академии наук, 1864. – Т. 1. – С. 970.
9. Трояновский В. А. Учитель в художній літературі / В. А. Трояновський. – Красноярськ : Изд-во Краснояр. ун-та, 1984. – 122 с.
10. Учитель в русской художественной литературе : сб. / сост. Д. Благой, А. Лаврецкий и др., предисл. А. В. Луначарского. – Москва : Работник просвещения, 1927. – 429, 3 с.
11. Чехов А. П. Людина у футлярі. Повісті та оповідання / А. П. Чехов. – М., 1979 – 415 с.
12. Чуковский К. І. Гімназія. Спогади дитинства / К. І. Чуковский. – М. – Л., 1940. – С. 14.